

A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse“ interpreteerimine

TOOMAS LIIV

Anton Hansen Tammsaare romaan «Tõde ja õigus» I—V (1926—1933) kuulub kahtlemata nende teoste hulka, mis otsustavalt on kujundanud ja kujundavad tänagi eestlaste rahvusliku identiteedi tundet. Seepärast on loomulik, et püüame seda romaani ikka ja jälle interpreteerida.¹

Millest üldse räägib «Tõde ja õigus»? Kas on see romaan Vargamäest? Vargamäe Andresest? Indrekust? Või kõigist nimetatuid kokku? Laseme korra silma eest mööda libiseda Tammsaare teiste romaanide pealkirjad — «Kõrboja peremees» (1922), «Elu ja armastus» (1934), «Ma armastasin sakslast» (1935), «Põrgupõhja uus Vanapagan» (1939). Kõik need vihjavad ühemõtteliselt vastava teose tähenduslikule dominandile. Näiteks «Kõrboja peremees» ei ole mitte romaan Kõrboja Anna ja Katku Villu imelikust armastusest, vaid hoopis sellest, kes on Kõrboja peremees. Seda on ka Tammsaare otsesõnaliselt osutanud. Romaan on seega Kuusiku sauna Eevi pisikesest pojast Villust, kelle Anna teose lõpul leiab «punaste marjade keskel» ja kelle ta toob Kõrbojale peremeheks. Kõik muu on vaid n.-õ. eelmäng. Tammsaare kommenteeris 1928 «Kõrboja peremeest» nõnda: «Meil Eestis ei ole praegu peremeest, meie peame selle ise kasvatama ja laps istub juba rõõmu- ja lootusrohketes punamarjade keskel.»² Katku Villu, Anna, Eevi ja teised on ainult vahendid peaprobleemi — kes on Kõrboja (Eesti!) peremees? — lahendamisel.

Kas ei peaks eelnevat arvestades väitma, et «Tõde ja õigus» on romaan tõest ja õigusest?³ Ja et Andres, Pearu, Indrek, Tiina ning kõik teisedki tegelased on üksnes vahendid tõe ja õiguse probleemi lahendamisel? Et ka Vargamäe ise kõige oma töötegemise ja armastusega on ainult dekoratsioon, mille taustal etendub tõe ja õiguse eksistentsiaalne näitemäng?

Aga miks just «Tõde ja õigus»?⁴ See mõistepaar on Tammsaare jaoks üldse olnud erilisel inspireeriv, üheks põhjuseks kindlasti teatud-tuntud õhkkond lapsepõlvkodus. Kuid küllap oli tal ka eriline kalduvus kõike taandada mõningatele abstraktsetele mõistetele ja nendest lähtudes siis maailma «interpreteerida». Tammsaare oli filosoofikalduvusega kirjanik. Tõest ja õigusest räägitakse mitmes tema teoses. Esimeseks põhimõtteliseks käsitluseks selles plaanis võib pidada jutustust «Uurimisel» (1907), kindlasti tuleb nimetada miniatuure «Tõde» (1910) ning «Kärbes, prusakas ja ämblik» (1915). Ka näidendis «Juudit» (1921) on piisavalt «põhimõttelist» juttu õigusest. Tõe ja õigusega seostuvaid probleeme kohatame Tammsaare loomingus seega läbi aastakümnete, «Tõde ja õigus» on siin suurejooneline kulminatsioon. Loomulikult peab selle kõige juures rõhutama, et aastail 1907—1911 õppis ta Tartu ülikoolis õigusteadust.

¹ Siinse kirjutise aluseks on Tartus XXX Kreutzwaldi päevadel peetud ettekanne. Vt. XXX Kreutzwaldi päevade ettekannete teesid. Tartu, 1986, lk. 20—23.

² Mälestusi A. H. Tammsaarest. Koost. E. Teder. Tallinn, 1978, lk. 21.

³ Ka E. Treier küsib: «Ehk tuleks «viies raamatus» näha mitte ainult inimtegevuse ja võitluse eri aspekte, vaid ka teost, kus inimtegevuse ja võitluse eri aspektides otsitakse läbivalt tõe ja õigust?» Vt. E. Treier, A. H. Tammsaare filosoofilistest nägemustest ning tema autoriplaanist «Tõe ja õiguse» taustal. «Keel ja Kirjandus» 1985, nr. 11, lk. 660.

⁴ Romaani pealkirja saamisloo kohta vt. lähemalt: E. Treier, A. H. Tammsaare filosoofilistest nägemustest ning tema autoriplaanist «Tõe ja õiguse» taustal, lk. 659—660.

Samuti tuleb silmas pidada F. Dostojevski võimalikku mõju, kelle loomingu Tammsaare hästi tundis.⁵ 1929 avaldas ta Dostojevski romaani «Kuritöö ja karistus» tõlke, mille pealkiri pakub irriteeriva analoogia «Tõe ja õigusele».

Seega oli Tammsaare keskendumine oma peateoses just tõe ja õigusega seostuvale ootuspärane. Ent «Tõe ja õiguse» interpreteerimisel on äärmiselt oluline silmas pidada pealkirja tähenduslikku aspekti. Sõna «tõde» siin endast suuremat probleemi ei kujuta, küll aga «õigus». Sellel salakavalal sõnal on nimelt mitu tähendust. Meie kirjandusteadlased tavatsevad «õigust» pidada sünonüümseks «õiglusega». See on lubamatu. Siinkohal natukene mõiste «õigus» tähendustest.

Esiteks. «Õigus» võib tõepoolest olla «õigluse» sünonüüm. Nõnda on lugu, kui keegi näiteks väidab: «Ma tahan, et maailmas valitseks õigus.» Teiseks. «Õigus» võib tähendada mingit garanteeritud võimalust. Näiteks: «Igal inimesel peab olema õigus oma mõtteid vabalt väljendada.» Selles lauses ei saa sõna «õigus» asendada sõnaga «õiglus». Kolmandaks — näiteks õppeaine nimetus «Rooma õigus». Siin tähendab «õigus» teatavat õiguslaste normide kogumit.

On veel neljaski tähendus. Seda peab silmas Vargamäe Andres, kui ta «Tõe ja õiguse» V osa 9. peatüki lõpul Indrekule muu hulgas ütleb: «Mõtlen oma pikki aastaid ja kõike, mis ma teind ning näind, ja usun, et kui ma algaks oma elu Vargamäel uuesti, siis hakkaks just vanast otsast peale — hakkaks oma inimese õigusest peale.»⁶ Siin ei ole juttu õiglusest, vaid hoopis millestki muust, ja see miski muu on romaanis palju tähtsam kui «õiglus». Sõnapaar «inimese õigus» on «Tõe ja õiguse» interpreteerimisel otsustava tähtsusega. Selles kontekstis tähendab «õigus» vabadust või voli või võimu või jõudu tegutseda ja olla — või isegi eksisteerida! — teataval viisil. «Inimese õigus» on Tammsaarel seejuures otseselt seotud Jumalaga, kelle kohta Andres ütleb: «Aga ma ei kutsu teda enam sõdima oma õiguse eest, sest minu õigus on inimese õigus ja see on jumala ees tühine asi.»⁷ Tuleme nende lõikude juurde siinse käsitluse lõpul veel tagasi. Jätame praegu meelde vaid Andrese arusaama, et inimese õigus on Jumala ees tühine asi. See võimaldab mõndagi paremini mõista. Inimese õigusest räägib Andres põhjalikumalt romaanis V osas. I osas Pearuga asju ajades on tal silme ees sageli «õiglus». Tundub, et Tammsaare teadlikultki mängib mõiste «õigus» mitmetähenduslikkusel. Jääb veel siinkohal lisada, et romaani pealkirja tõlkimine teistesse keeltesse on samuti interpreteerimisega seostuv põhimõtteline probleem. Vale igatahes on ingliskeelne tõlge «Truth and Justice»⁸; õige oleks «Truth and Right».

Võti «Tõe ja õiguse» interpreteerimiseks peitub siiski paaris mõneti mõistatuslikus lõigus romaani II osa lõpul. Teatavasti kujuneb Indrekust mitmesuguste asjaolude tõttu Mauruse koolis jumalaeitaja. Härra Maurus käitub niisuguse noormehega üsnagi ootuspäraselt, kui teatab: «Härra Maurus ei või seda lubada, et tema majas elab inemine, kelle himu käib jumala hinge järele.»⁹ Indrek võtab oma kasti ja lahku Mauruse majast. Järgneb juba natukene üllatavam episood — Maurus jookseb Indrekule tänavale järele: «Inimesel peab ometi viiski rubla raha olema, kui ta tahab eesti jumala vastu minna. Oleks härra Maurus veel noor, siis tuleks ehk temagi kaasa, sest ka tema on oma südames mässaja, aga

⁵ Tammsaare on ütelnud: «Dostojevski tegi mu aga päris hullumeelseks, ma elasin unes ja ilmsi tema mõju all.» Samuti on ta väitnud, et esimese mõtte kirjutada «Tõde ja õigus» olevat juba sajandivahetusel põhjustanud Dostojevski «Kuritöö ja karistus». Vt. Mälestusi A. H. Tammsaarest, lk. 25, 28.

⁶ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus V. Tartu, 1933, lk. 121.

⁷ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus V, lk. 119.

⁸ Vt. näiteks: E. Nirk, Estonian literature. Second edition. Tallinn, 1987, lk. 167 jj.

⁹ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus II, Tartu, 1929, lk. 567.

nüüd on härra Maurus juba vana.»¹⁰ Maurus annab Indrekule raha ja läheb majja tagasi. Indrek aga paneb oma kasti plangu kõrvale ja istub ise kastile. Edasi kirjutab Tammsaare: «Nõnda istus ta tüki aega ja mõtles möödunud päevade üle järele. See polnudki nagu tõeline mõtlemine, vaid ilmsi unelemine. Oli kuski mingisugune vana voorimees, kellegi punane habe, kellegi naerataav nägu, kes surus oma põlved talle vastu reisi, keegi kuski lumes, kuski värava taga, esimesed suudlused taksatavaile huulile, mingisugused rohulajud tänavakivide vahel, kirju kass, pääsukesed, surnud poeg pesa all maas, tassikõrvad ja veel midagi, veel keegi. Aga seda ta ei mõelnud, sest seda mäletas ta selletagi. Temal nagu ei olnudki elus midagi muud tõeliselt, kui aga see, kellest ta ei mõelnud. [— — —] Uuesti välgatas kuski härra Mauruse hall habe, välgatasid tema luuravad silmad, mis vahtisid üle prillide. Tema selja taga seisis keegi teine, kel veel hallim habe kui Maurusel endal, aga kui Indrek tahtis teda lähemalt silmitseda, kadus ta ühes vana Maurusega. «Küllap saame elus veel kokku,» lausus Indrek nagu iseend lohutades või neid ähvardades, kes nii ruttu kadusid. Aga tema lootused ei läinud täide, sest härra Maurust ei näinud ta kunagi enam. Isegi oma võlga ei tasunud ta temale, nagu ei tasunud seda paljud teisedki, kes sõid aastate kaupa härra Mauruse lauas ja said tema asutises õpetust. [— — —] Nõnda oli lugu härra Maurusega. Aga selle teisega, kes seisis oma halli habemega Mauruse selja taga, sellega oli teine lugu: temaga sai Indrek varsti kokku, vististi juba täna õhtul. Aga temaga oli see hull asi, et kunagi ei tea õieti, millal sa temaga kokku saad. Ainult tagant järele võib-olla aimad alles, et see ehk oli tema. See sündis nõnda.»¹¹

Tsiteeritud laused on mitmes mõttes väga olulised. Nii on siin näiteks huvitav selle kohta, mida tähendab «tõelise»-kategooria Indreku jaoks («Temal nagu ei olnudki elus midagi muud tõeliselt, kui aga see, kellest ta ei mõelnud»). Aga see pole praegu kõige tähtsam. Kõige tähtsam on Indreku nägemus — see «keegi teine», kes seisab Mauruse selja taga ja kes kaob ühes Maurusega. Teatavasti on nägemus Tammsaare teostes tihtilugu väga oluline tähenduslik element. Mitmel juhul käivitab nägemus süžeeelise põhiliini — nii näiteks jutustustes «Raha-auk» (1907) ja «Uurimisel» (1907), näidendis «Juudit» (1921) ja novellis «Pöialpoiss» (1923). Samasugune tundub lugu olevat «Tõe ja õiguse» II osas. Keegi hall tundub siin samuti käivitavat ühe süžeeelise põhiliini — tõsi küll, sellise, mida pealiskaudsel lugemisel ei märkagi. Tammsaare väidab, et «selle teisega, kes seisis oma halli habemega Mauruse selja taga», sai Indrek varsti kokku — «vististi juba täna õhtul». Kellega siis Indrek ikkagi kokku saab «täna õhtul» pärast Mauruse majast lahkumist? Mis juhtub «Tõe ja õiguse» teise osa paaril viimasel leheküljel?

Kui Indrek plangu ääres kastil istub, tuleb emand Vaarmann lund kokku kühveldama. Indrek läheb emand Vaarmanni tuppa ja räägib, miks ta Mauruse majast minema aeti. Indrek ütleb, et Jumalat ei ole olemas, on ainult tähed ja tühjus. Siis hakkab vigaste jalgadega Tiina nutma. Sest kui ei ole Jumalat, siis ei saa ka Tiina jalad mitte kunagi terveks. Tammsaare kirjutab: «Alles nüüd taipas Indrek äkki kõik ja juhmilt ning nõutult vaatas ta kord lohutavale emale, kord nuuksuvalle lapsukesele. Kössi langes ta oma põlvedel seal kaltsuhunniku otsas, nagu oleks ta ise mõni vana professor, kes pole leidnud kolmekümne aastaga taevast, ja silmad tõusid tal tulvil vett täis. Sest lapsukest vaadates, kelle viletsad jalakesed nii imelikult ja armetult kõveras, viirastus tal äkki silmis keegi teine kuski värskel mustal mullal roheliste kartulivarte kõrval. Ka selle jalad olid tol korral samuti, kui nad paistsid jämeda mullase seeliku alt. Siis polnud Indrek osanud muud teha, kui tormata

¹⁰ A. H. Tammsaare, Tõe ja õigus II, lk. 570.

¹¹ A. H. Tammsaare, Tõe ja õigus II, lk. 571—572.

nende jalgade juurde ja seal nutta, nagu peaks ta oma hinge seest nutma — see oli pisut nagu aidanud. Tol korral oli ta unustanud oma tulise viha ja oma kartulisse visatud mütsi ning oli mõelnud ainult sellele, kes lamas nii viletsana värskel mullal. Ka täna ei saanud ta muidu, kui pidi loobuma iseendast, oma hiljutisist sõnust ja arvamustest, et aga kuidagi leida lohutust sellele, kes seda vajab.»¹²

Loomulikult meenub neid ridu lugedes väike Innu, kellest Tammsaare kirjutas juba 1902. a. novellis «Vastukaja». See on seesama haleda südame ja õrna hingega poiss, keda lugeja Tammsaare teostes sageli kohtab ja kelle autobiograafilisus mõnigi kord on vaieldamatu. Seesama õrna hingega poiss ärkab II köite lõpul taas Indrekus, kui viimati mainitu nutvale Tiinale ootamatult ütleb: «Sa saad tingimata terveks, sest jumal elab ja saadab oma inglid. Ta saadab neid terve leegioni, nii et kui üks ei oska parandada, siis oskab teine. Mõni oskab ikka, niipalju saadab ta neid.»¹³ Siis töötab Indrek Tiinat oodata, kuni tüdruk terveks saab — seda töötab Indrek Jeesuse Kristuse nimel. Ja Tiina jalad saavadki terveks. Ta suudab pärast Indreku töotust korraga omal jõul püsti seista. Siis jääb Tiina magama, emand Vaarmann tormab teistelegi kuulutama, et tema tütre jalad on terveks saanud. Indrek põlvitab keset põrandat: «Aga ühe asja pärast on tal nii imeliselt hea: ta võitis iseenda nutva lapsukese pärast. Ta unustas oma kurbuse ja valu, ta loobus oma südameveres tõusnud tõest, et lohutada viletsat ja õnnetut. Mida suuremat võiks ta veel teha? Isegi jumal ei võiks midagi suuremat teha, kui ta oleks olemas ja kui keegi põlvitaks tema ees härdas palves kaltsuhunnikul. Nõnda mõtles Indrek keset põrandat, kui magav lapsuke nacratas õnnelikult süngis.»¹⁴

Nende lausetega lõpetab Tammsaare «Tõe ja õiguse» II osa. Viimastel lehekülgedel juhtub seega sõna otseses tähenduses ime: Indreku loobumine äsja leitud tõest (oli see üldse tõde?) ja töotus Jeesuse Kristuse nimel teevad jalutu tütarlapse terveks. Pole mõtet salata — «Tõe ja õiguse» II osa paaril viimasel leheküljel astub Indrek Kristuse rolli: tegi ju Kristuski jalutuid terveks ja lohutas neid, kes vaevatud ja koormatud. Seega vihjab Tammsaare siin varjamatult Uuele Testamendile. Lisagem, et ka Dostojevski romaanis «Idioot» on peategelase varjamatuks analoogiks Jeesus Kristus. Kas võis selline süžee käik sündida Tammsaare sule all juhuslikult?

Jääb üle vastata küsimusele: kes ikkagi oli see «keegi teine», kes seisid Mauruse selja taga ja kellega Indrek Tammsaare sõnul sai kokku «vististi juba täna õhtul»? See oli Jumal. Teist võimalust ei ole. Seega langeb Indrekule osaks n.-õ. transtsendentne kogemus — ta näeb Jumalat ja isegi räägib temaga —, millega seoses see Mauruse koolipoiss veidi hiljem ühemõtteliselt asetub Kristuse analoogi rolli. «Tõe ja õiguse» tege-laskonda kuulub nõnda ka Jumal. Teose interpreteerimise jaoks tuleneb sellest õige põhjanevaid asju.

Näiteks võimalus (või isegi kohustus?) interpreteerida «Tõde ja õigust» kui variatsiooni Piibli ainetel. Vaatleme seda võimalust natuke lähemalt. Teatavasti on ka Tammsaare ise andnud pidepunkte «Tõe ja õiguse» tõlgendamiseks. Tuntud on ta kommentaar aastast 1934, milles on juttu romaani ideestiku kahest küljest. Ühest küljest kujutaks romaani I osa võitlust maaga, II — Jumalaga, III — ühiskonnaga, IV — iseendaga ja V osa alistumist (resignatsiooni). Sealsamas lisab Tammsaare: «Teine külg: romaan püüab tabada inimsoo üldist arenemiskäiku või arenemislugu.»¹⁵ Autori kommentaarist selgub kõigepealt, et «Tõe ja õigu-

¹² A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus II, lk. 576.

¹³ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus II, lk. 576.

¹⁴ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus II, lk. 579.

¹⁵ A. H. Tammsaare «Tõest ja õigusest». Kiri Andres Pranspillile. «Tulimuld» 1954, nr. 3, lk. 132.

se» ideestik on vähemalt kahe «küljega», teisisõnu — tegemist on mitmeplaanilise või -kihilise teosega. Ka Piiblis kujutatakse inimese käekäiku aegade algusest alates (kuni aegade lõpuni välja!). Seepärast tundub loogiline, et Tammsaare pidestas oma visiooni inimkonna käekäigust allusioonidega Raamatute Raamatule. On ju paljudes ta teostes otsesemaid või kaudsemaid vihjeid Piiblile. Vaevalt on juhus seegi, et Tammsaare oma mõlema näidendi ainestiku leidis Piiblist. Ja *last but not least*: «Põrgupõhja uus Vanapagan» (1939) on ju tervikuna rajatud teoloogilisele probleemile (kas inimesena elades on üldse võimalik õndsaks saada?), rääkimata siis selle romaani peategelase isikust (Jürka on kurat, hingedaenlane, kes Tammsaare sulle all nautke «ära nihestatud»). Kahtlemata on Piibel Tammsaare loomingu mõistmiseks kõige olulisem raamat.¹⁶

Nii on ka «Tõe ja õiguse» II osa lõpus hingelisse kriisi sattuva Indreku mõtted sõnaselgelt teljestatud Piibli reaaliidega. Lumises metsas oma taskurätti pooleks käristades meenutab noormees Ramildat ja lausub endamisi taskurätile: «Sina olid see, kes seisis oma mustusega meie kahe vahel, ja nüüd käristan mina su lõhki, nagu käristati kord riie pühama paiga ees. Mäletad, millal? Siis, kui Kristus suri ristipuus, seda pea meeles.»¹⁷ Kas pani Tammsaare need ja neile järgnevad laused paberile juhuslikult? Või tahtis ta nende lausetega, mis Indreku Kristusega seostavad, ette valmistada lõpplehekülgedel kirjeldatavat imet — jalutu tervekestegemist? Kas ei astu Indrek juba selle taskurätti-arutluse läbi Kristuse analoogi rolli? Kas ei ole too hulkumine talvisel maastikul Indreku jaoks samaväärne Kristuse surmaga Kolgatal (enne taskurätti-arutlust ripub ju Indrek männioksa küljes maa ja taeva vahel ning mõtleb vabaturmast: «Mitte et tema tõsiselt, vaid lihtsalt niisama muidu, et näha, kas inimene võib seda teha, kui tal tuleks tahtmus»¹⁸)? Kas ei ole Tiina tervekestegemine võrreldav Indreku «ülestõusmisega» uude ellu — ellu, kus valitseb (teadlik? sihikindel?) ligimesearmastus ja halastus?

Aga muidugi — Kristusest on ju palju juttu juba enne taskurätti-arutlust! Täpsemalt öeldes tegutseb paarkümmend lehekülge enne Indreku kriisi üks teine mees Kristuse rollis. See on dr. Rotbaum. Esitame jällegi ridamisi küsimusi. Milleks oli Tammsaarel vaja Ramilda arsti samastada Kristusega? Milleks oli vaja refereerida dr. Rotbaumi jutte igatsusest ja armastusest? Milleks oli vaja rääkida tütarlapsest, kelle dr. Rotbaum olevat terveks teinud ja keda Ramilda kirjas nimetatakse «Jairuse tütreks» (Jairuse tütre äratas Jeesus surnuist ellu, vt. Lk 8,41—56)? See tütarlaps tapab enda, kui selgub, et dr. Rotbaum on talle armastuse kohta valetanud. Ka Ramilda teab, et dr. Rotbaum valetab. Seega, kuigi dr. Rotbaum meenutab Kristust, ei ole ta Kristuse analoog, sest ta valetab. Ramilda kirjutab dr. Rotbaumi kohta: «Nõnda salvis ta mind magusa valega ja esimest korda elus tundsin, missugune imeline asi on vale. Ta on nii imeline, et kui teda poleks ilmas olemas, siis oleks pidanud ta välja mõtlema. Ja ma usun, et jumal ise on vale ilma loonud. Ta lõi tema ühes inimesega, sest muidu ei peaks see elule vastu. Ei suudaks! Ja teate, mis mina arvan! Isegi Kristus pidi maailmas mõnikord valetama, sest millega muuga võis ta inimest lohutada. Kunagi pole ma sellest seni aru saanud, pole seda aimanudki, aga nüüd mõistan. Te mõelge ometi, mis oleks sündinud, kui dr. R. oleks mulle tõtt rääkinud. Kui ta oleks mulle otsa vaadanud ja öelnud: «See on lõpu hakatus. Kannatage veel pisut, siis olete surnud, üsna surnud.»¹⁹ Dr. Rotbaumiga seostub siis vale ja valetamine (otsene seos pealkirjaga «Tõde ja õigus»!). Dr. Rotbaum, esinedes Kristuse rollis, on tegelikult vale-Kris-

¹⁶ Jumala ning «Tõe ja õiguse» seosest on huvitavalt kirjutanud ka M. Jürma (vt. M. Jürma, Kirjanik jumalaotsingul. «Tulimuld» 1956, nr. 4, lk. 143—145).

¹⁷ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus II, lk. 553.

¹⁸ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus II, lk. 553.

¹⁹ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus II, lk. 542.

tus — ta oskab küll lohotada (või ei oska sedagi?), ent ei suuda Ramildat terveks teha.

Nii on meil «Tõe ja õiguse» II osa lõpul kaks tegelast, keda kõrvutatakse Kristusega: dr. Rotbaum ja Indrek. Esimene esindab oma sõnadega valet ja ei suuda imet korda saata. Indrek esindab sõnadega «sest jumal elab ja saadab oma inglid» tõde ja teeb Tiina terveks. Seega on semantiliselt korrepondeeruvad ka Ramilda ja Tiina, kuid jätame nende ühis- ja erijooned seekord detailsemalt esile toomata. Raske uskuda, et niisugused vastavused ja paralleelid Tammsaare teosesse juhuslikult sattusid. Nende taga saab olla ainult hästi läbimõeldud kontseptsioon.

Kui tõsisemalt mõelda vana kosmograafiaprofessori arutluste üle, muutub pilt veelgi keerulisemaks: «Aga kes võib kinnitada, et on olemas needki tähed, mida näeme? Kes? Ei keegi! On vaja sajad ja tuhanded aastad, et valgusekiir jõuaks tähelt meie juurde. Mõistate, mis see tähendab? küsis professor. See tähendab, et kui ühes Jeesuse Kristusega sündis maailma mõni kauge täht — sest ka tähed sünnivad ja surevad — siis võib-olla näeme tema valgust esimest korda alles täna või homme õhtul, aga võib ka olla, alles kümne, saja või tuhande aasta pärast. Ja kui ühes Jeesuse Kristusega suri mõni kauge täht, siis näeme võib-olla veel täna tema viimset sära, kuna ta homme on kustunud, sest tema viimne valgusekiir on maakerale jõudnud. Aga võib ka olla, et see jõuab siia alles kümne, saja või tuhande aasta pärast ja nõnda näeme meie ilmaruumis tähte, mida pole tõeliselt olemas enam Kristuse surmast saadik. Nõnda võivad ilmaruumis liikuda tuhanded ja miljonid tähed, mida meie veel ei näe, ja meie võime näha tuhandeid ja miljoneid tähti, mida pole enam olemaski. Kogu linnutee pole ehk muud kui ainult meeltepettus...»²⁰

Ka kosmograafiaprofessori arutluses on seega Kristus kesksel kohal. Samuti väidetakse siin, et inimesel ei pruugi ilmaruumis toimuva kohta olla tõest informatsiooni. Inimene võib näha seda, mida olemas ei ole, ja seda, mis olemas on, ei pruugi inimene näha! Kõik, mida inimene näeb, on ehk ainult meeltepettus! Tõeprobleemi käsitlemine tõuseb siin täiesti uuele, tunnetusteoreetilisele tasandile. Indrek Paas, kes varem oli tõe ja õiguse küsimustega tegelnud vaid n.-õ. Vargamäe ning Tartu mõõtkavas, on rabatud. Tegelikuse ja seega ka tõe tajutavuse ning tunnetatavuse probleemi esilekerkimine asetab kõik teistsugusesse valgusse. Kui Ramilda oma kirjas selgitas vale (mitte-tõe) vajalikkust, siis kosmograafiaprofessor räägib tõe tunnetatamatuses — tõde on olemas, aga inimene ei suuda seda tajuda, inimese jaoks on ehk ainult «meeltepettus». Kõik on seejuures ikkagi raudselt allutatud romaanisarja põhiteemale tõest ja õigusest.

Pärast seda, kui kosmograafiaprofessor on rääkinud tõe tunnetatamatuses, jõuab aga Indrek enda arvates just tõeni — Jumalat ei ole olemas. Tasub terasemalt jälgida, kuidas Indrek selleni jõuab. Ta küsib kõigepealt professorilt: kus on taevast? Vastus kõlab: «Üle kolmekümne aasta olen otsinud, aga pole leidnud. Nüüd olen vana. Teie olete alles noor, otsige, ehk leiata teie.»²¹ Nendest sõnadest teeb Indrek järelduse, et taevast ei ole olemas, ja kui ei ole taevast, siis ei ole ka Jumalat. Tähelepanelik lugeja paneb kindlasti tähele Indrek Paasi jämedat loogikaviga (kas Mauruse koolis üldse õpetati loogikat?). Sellest, et üks kosmograafiaprofessor pole kolmekümne aasta jooksul taevast leidnud, ei järeldu ju, et taevast pole olemas. Ka professor ei ütle, et taevast pole olemas, vaid ainult seda, et tema pole taevast leidnud ja et nüüd peaks Indrek hakkama otsima. Indrek ei hakka otsima. Indrek teeb vale järelduse, mis viib ta Jumala olemasolu eitamiseni ja lahkumisele Mauruse

²⁰ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus II, lk. 561.

²¹ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus II, lk. 561.

majast. Aga Tammsaare mängib väga delikaatselt (ja rafineeritult!) *deus ex machina*'t ning parandab Tiina tervekestegemise stseenis oma peategelase loogikaveast tulenenud pseudotõe.

Lõpetagem siinkohal «Tõe ja õiguse» II osa lõpp-peatükkide kommenteerimine. Kokkuvõtvalt: II osa lõpetab Tammsaare ainulaadse Kristusesümboolikaga (dr. Rotbaumi tegevus, kosmograafiaprofessori arutus, jalutu tervekestegemine Indreku poolt), mis jäägitult on asetatud tõekategooria raamidesse. Semantiline struktuur on siin väga keerukas ja allusiooniderohke ning nõuab tulevikus kindlasti detailsemat käsitlemist. Kahtlemata on «Tõe ja õiguse» II osa Tammsaare kõige kristlikum teos ja siit hargnevad äärmiselt olulised tähenduslikud liinid terve romaani-sarja interpreteerimiseks.

Läbivalt kõlab Tammsaare loomingus kristlik imperatiiv «usul!», s. t. tema tegelastel näeme korduvalt veendumust ja lootust «uskumisse» kui kõikelahendavasse ja kõikeõigustavasse hingeseisundisse. Paralleelsus Kristuse õpetusega on siingi ilmne. Üks varasemaid näiteid on Liivamäe Mart jutustusest «Raha-auk» (1907), kelle rahaaugu kaevamise aluseks on usk. Mardile öeldi nägemuses: «Mitte kaevamine, vaid usk, mis kaevamise juures on, toob varanduse maa seest välja, ilma usuta on kaevamine paljas kaevamine.» Ja Mart ise kinnitab: «Kindel usk tõstab mäed paigast ära. Kui ka minul kindel usk on, siis pole mu vaev asjata.»²² Muidugi võidakse väita, et Liivamäe Mart on usuhull, keda Tammsaare hoopis «paljastada» tahab. Ent seal tuleb ka Juudit ja kinnitab: «Usku on tarvis, Osias, Jehoova on usus, usk saadab abi.»²³ Ja siis Indrek «Tõe ja õiguse» II osa lõpul Tiinale lausumas: «Aga jumal elab, kindlasti elab ta. Ja et sa seda kindlasti usuksid, et ta elab ja et mina praegu ei valeta, siis ütlen sulle ühe asja: sa tahtsid, et ma ootaksin, mäletad? Et ma ootaksin, kuni sina saad terveks. Nüüd ootan ma, seda töotan sulle Jeesuse Kristuse nimel.»²⁴ Nii et ka Tiina peab kõigepealt uskuma, ja et Tiina usuks, annab Indrek töötuse Jeesuse Kristuse nimel. Tiina usub ja saab terveks.

Erilist huvi Piibli-allusioonide osas pakub aga eespool juba mainitud miniatuur «Tõde». Muuseas, Indrek kirjutab artikli «Jumal ja inimene» Mauruse kooli õpilaste lehele, mille nimi on ka «Tõde» ja selle lipukirjaks koguni «Tõde, tõde, paljas tõde». Ent tuleme aastas 1910, mil Tammsaare avaldas pala pealkirjaga «Tõde». Selles räägitakse, et tõel hakkas maa peal halb ja ta läks taeva. Taevavärvavas küsib Peetrus: Kes sa oled? Tõde vastab: Ma olen Tõde! Peetrusele meenub Issanda sõna äraandmisest, ta hakkab nutma ja Tõde lipsab värvavast sisse. Taevast tuleb talle vastu Saalomon, kes ka Tõde ära ei tunne, ent kes, kuuldud Tõde nime, sõnab: Vaata, see kõik oli tühi töö ja vaimu närimisel! Eriti oluline on aga selle miniatuuri lõpposa.

Tõde jõuab Jumala ette: «Aga mees, kes Jumala jalgade ees istus, ütles Tõele: «Sa seisad kui roomlane, aga miks tuletad sinu nägu metslast meelde?» — «Ma olen Tõde,» kõlas suureline vastus. — «Mis on Tõde?» sõnas mees vaikselt ja laskis omale vett tuua ja pesi oma käsi.»²⁵ Küsimus «Mis on tõde?» on Tammsaare loomingut silmas pidades väga oluline. Miniatuuris sellele vastust ei anta. Küsimus «Mis on tõde?» on aga väga olulisel kohal ka Piiblis. Selle esitab Pontius Pilatus Jeesusele Kristusele: «Siis ütles Pilatus tema vastu: Siis oled sa ometi kuningas? Jeesus kostis: Sina ütled, et ma olen kuningas. Ma olen seks sündinud ning seks ilmale tulnud, et ma tõele tunnistust annaksin. Igaüks, kes tõe seest on, kuuleb minu häält. Pilatus ütleb talle: Mis on tõde?»

²² A. H. Tammsaare, Raha-auk. Tallinn, 1907, lk. 22, 4.

²³ A. H. Tammsaare, Juudit. Tallinn, 1921, lk. 19.

²⁴ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus II, lk. 577.

²⁵ A. H. Tammsaare, Tõde. «Päevaleht» 12. VI 1910, nr. 130.

(Jh 18,37—38.) Ka siin ei järgne vastust. Küll aga sõnab Kristus ühes teises kohas: «Mina olen tee ja tõde ja elu» (Jh 14,6).

Niisiis kasutab Tammsaare juba aastal 1910 otsest analoogiat Piibliga, tsiteerib varjamatult Raamatute Raamatut. Samas miniatuuris väidab Jumal, et Tõe pärast on maa ära neetud. Sel puhul võib lisada, et «Tõe ja õiguse» I osa 32. peatükis leiab Oru Joosep, et Vargamäe «on nagu mõni neetud maa».²⁶ Miniatuuri «Tõde» sõnum on igatahes lihtne: Tõel hakkas maa peal halb ja seepärast elab ta taevas Jumala juures. Teisiti öeldes — maa peal inimeste seas Tõde (enam) ei ole.

Aastal 1915 esitab Tammsaare järgmise olulise küsimuse: mis on õigus? Nõnda küsib nimelt ämblik miniatuuris «Kärbes, prussakas ja ämblik». Selleski palas on allusioone Piiblile. Eriti oluline on aga miniatuuri lõpp. Ämblikuvõrku jäänud prussakas karjub ämblikule: ««On see õigus, mis sa teed?» — «Mis on õigus?» küsis ämblik vastu. — «Või on see seaduslik?» — «Mistarvis peaks see seaduslik olema?» — «Aga mille järel sa siis elad, barbar?» karjus prussakas pühas paatoses, kelle paremaid tundmusi ämbliku sõnad haavasivad. — «Mina elan ainult südame-tunnistuse järele,» vastas ämblik otsekoheselt. Ja kui ta prussaka küllalt kõvasti kinni oli mässinud, puges ta rahuliku meelega oma siidi pesasse magama.»²⁷ Nõnda lõpeb «Kärbes, prussakas ja ämblik». Küsimusele «Mis on õigus?» jääb igatahes vastus andmata. Süžee aga on seejuures täielikult rajatud «tugevama õiguse» motiivile (see jääb kõlama ka «Juuditi» 4. vaatuses). Vaadeldavas miniatuuris algab ka nn. kärbseallegooria Tammsaare inimesekäsitusel, mis kulmineerib Sauna-Madise kuulsates sõnades «Tõe ja õiguse» I osa 2. peatükis: «Kärbes oled sinagi, kärbsed oleme kõik!»²⁸

Olemegi taas jõudnud «Tõe ja õiguse» juurde. Aastakümneid on igas eesti keskkoolis õpetatud otse klassikaliseks kulunud ridu romaanisarja I osa 12. peatükist, kus Andrese kohta öeldakse: «Tal on tundmus, et Vargamäele tulles tegi ta temaga lepingu elu ja surma peale. Lepinguga on ta enda peale võtnud suure kohustused ja neid tahab ta täita, maksu mis maksab. Andres teab, et põld on kindel kui kalju, tema ei tagane oma lepingust küünemusta väärtki. Tema ei peta kunagi, sellepärast ei tohi ka Andres petta, vaid peab olema ja jääma õiglaseks, nagu ajaks ta asju jumala endaga. Andresel on mõnikord tume aimus, nagu oleks Vargamäel jumalaga mingisugune salajane ühendus, nagu oleksid need kaks kuidagi üks ja seesama. Vargamäe põldudele rammu muretsedes ei tee ta midagi muud kui kannab andeid jumalale, kes elab siinsamas ja õnnistab Andrese tööd ning tegemist.»²⁹

Eelesitatud ridades räägitakse Vargamäe Andrese erilisest lepingutundmusest. Mainitud «tundmuslik» leping determineerib Eespere pere-mehe eetika põhijoone — et Vargamäe põld on kindel kui kalju ja ei tagane oma lepingust, siis ei tohi ka Andres petta, vaid peab olema ja jääma õiglaseks (siin rõhutatakse õiglusekategoriat!). Ent mis kõige tähtsam: Andresel on aimus, nagu oleksid Vargamäe ja Jumal kuidagi üks ja seesama. Töö Vargamäe põldudel on siis andide kandmine sellele Jumalale, kes omakorda õnnistab Andrese tööd. Ühe kirjandusteose metafüüsilist kontseptsiooni on raske selgemini välja ütelda. Niisiis — Andrese jaoks samastub Vargamäe Jumalaga ja Andres on Vargamäega (Jumalaga) sõlminud lepingu.

Situatsioon on analoogiline Vana Testamendiga, kus Jehoova sõlmib Aabrahamiga (Iisraeli rahva esiisaga) lepingu. Seejuures ütleb Jehoova Aabrahamile: «Ja ma tahan sulle väga palju sugu saata ja su rahvaiks teha, ja kuningad peavad sinust välja tulema. Ja ma tahan oma

²⁶ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus [I]. Tartu, 1926, lk. 407.

²⁷ A. H. Tammsaare, Poiss ja liblik. Tartu, 1915, lk. 68—69.

²⁸ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus [I], lk. 17.

²⁹ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus [I], lk. 114.

seaduse kindlasti seada enese ja sinu ning sinu soo vahel pärast sind, nende põlvedes igaveseks seaduseks; sest ma olen Jumalaks sinule ja sinu soole pärast sind. Ja ma tahan sinule ja su soole pärast sind selle maa anda, kus sa võõras sees oled, kõik Kaananimaa igaveseks päranduseks, ja ma tahan neile Jumalaks olla» (1. Ms 17,6—8). Kas ei kõla neis sõnades midagi ka Andrese jaoks? Aabrahami kohta öeldakse Piiblis niisugunegi lause: «Ja ta uskus Jehoovat; ja Jehoova arvas seda temale õiguseks» (1. Ms 15,6). Ehk aitab see kirjakoht paremini mõista Vargamäe Andrese vahekorda sellise mitmetähendusliku sõnaga nagu «õigus» (esitatud lauses tähendab mõiste «õigus» teoloogilist «õigeksmõistmist»). Kas ei võinud Piiblit uuriv Andres just neist lauseist leida kinnitust oma eetikale?

Andrese «tundmuslik» leping heidab paljudele seikadele uut moodi valgust. Nii ka teose algusele. Tühjale ja kõledale Vargamäele saabuvad Andres ja Krõõt (esiisa ja -ema), ent siin ootab neid juba Pearu. Küsimusele «Kes on Pearu?» võib mitut moodi vastata. Üks põhilisem vastus on kindlasti — kiusaja. Pearu on see, kes hakkab Andrest takistama ja eksitama. Isesugune on Pearu vahekord tõe ja õigusega, sellele vahekorrale annab kõige värvikama määratluse sulane Matu, kes varem oli Vargamäel karjapoiss ja kellel siis koera pärast tuli Pearuga suur pahandus. Sulasena lubab Matu Pearule korraliku keretäie anda ja põhjendab seda nii: ««Andres ei aja sinuga õieti asja, tema räägib sinuga õigusest, aga sinu õigus on taguotsas. Sealt peab sulle tõtt sisse villima, ilusat triibulist tõtt, nii et jätkuks ka minu koera eest.»»³⁰ N.-ö. reaalspoliitika seisukohalt oli Matul loomulikult sajabrotsendiline õigus — «triibuline tõde» oli Pearule kahtlemata ainukene arusaadav tõde.

Aga kui tõusta reaalspoliitikast kõrgemale ja püüda tabada Pearu metafüüsilist sisu, siis pälvivad tähelepanu järgmised laused: «Noil ajal oli Pearu kindel, et kuidas asi on, nõnda Andres sellest ka räägib, olgu kõrtsis või kohtus. Selle tõttu oli temal lihtne asja nõnda väänata, et Andrese tõest ja õigusest hoopis teine tõde ja õigus arenes, mis oli täiesti Pearu oma. See oli peaaegu kaardimängu tõde ja õigus, sest Pearu teadis, et samade kaartidega võib nii või teisiti mängida, sest milleks siis muidu jännata. Kui Pearu õigusest rääkis — ja Pearu rääkis õigusest samuti kui tema üleaednegi, ainult tõest oli tal pisut tume arusaamine — siis mõtles ta ikka seda mängu-õigust. [— — —] Niisugune oli praegu seisukord ja Pearu võis tões ja vaimus omale vastu rindu lüüa ning küsida: ons see õigus? Ons see õigus, et minule on antud läbipaistvad kaardid ja Andresele läbipaistmatud? Õigem: ons see õigus, et Andres kavalusega on omad kaardid läbipaistmatuks teinud? Pearu arvates polnud see õigus ja sellepärast tema viha üleaedse vastu aina kasvav. Andres ehk ütleb: tema ei tahagi mängida, ei valtsturakat ega omatruppi. Aga mis ta siis Vargamäele tuli? Mis ta otsis mängulauda?»³¹

Siit tuleneb kolm järeldust: 1) õigusest saab Pearu hästi aru, tõest on tema arusaamine aga «pisut tume»; 2) Pearu tõde ja õigus on «peaaegu kaardimängu tõde ja õigus»; 3) Vargamäe on Pearu jaoks (kaardi)mängulaud. Kaardimäng ja kaardimängulaud on euroopalikus kultuuritraditsioonis tavaliselt seostunud saatanlike jõududega, ilmselt peaks ka Pearu semantilises plaanis nende jõududega seostama. Niisugusele järeldusele juhib vägisi ka Pearu kiusaja- ja eksitajaroll Andrese suhtes. Niisiis — tühjale ja kõledale Vargamäele saabuvad esiisana ja -emana Andres ning Krõõt, siin ootab neid juba eksitaja, hingevaenlane Pearu. Kas tuleb ka pattulangemine?

Tuleb küll. Pattulangemine sünnib Mari läbi (mingis mõttes on Mari kindlasti omalaadne hea ja kurja tundmise puu). Andres hakkab himus-

³⁰ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus [I], lk. 368.

³¹ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus [I], lk. 370—371.

tama oma sulase Jussi naist, aga, jah, Pearu käsi siin mängus ei ole. Patu viljana sünnib Indrek, kellele saab tunnuslikuks «hale süda» (esimest korda näeme seda I osa 27. peatükis) ja kes varsti ühemõtteliselt sattub tõekannataja rolli (31. peatükk). I osa viimastes peatükkides nihkub tõe ja õigusega seostuvate küsimuste käsitlemisel üha kesksemale kohale Indrek. Eriti oluline on 31. peatükk, milles — ilmselt kavatsematult — Tammsaare avab eestlaste geopoliitilise realiteedi olemuse. See on tuntud lugu kullide ja vareste tülist, milles noor Andres on kullide ja Indrek vareste poolt. Noor Andres ütleb, et kes üle, sel õigus. Indrek väidab: kes enne, sel õigus. Seesama vaidlus ärritab eestlaste meeli ju ka praegu, detsembris 1989. Tuletame igaks juhuks meelde, mismoodi Vargamäe poiste «geopoliitiline» konfrontatsioon lõpeb: «Kes üle, sel õigus,» kinnitas vanem vend ja kui ta oma arvamist nooremale kuidagi ei saanud muidu arusaadavaks teha, siis võttis ka tema jõu abiks nagu raudkullidki. Jõule ei olnud nõrgemal muud vastu seada kui aga nutt ja alistumine.»³² Kui täpselt oskas Tammsaare juba aastal 1926 oma tõe ja õiguse kontseptsiooni raamides «vanema venna» geopoliitilist käitumislaidi kirjeldada!

Piibli-allusioone võib «Tõe ja õiguse» lehekülgedel leida väga palju. Põhimõttelise tähtsusega on kindlasti asjaolu, et Andresega seostub peamiselt Vana Testamendi taust, et Andres elab «käsu all». Andrese analoogid oleksid esmajoones Aadam ja Aabraham. Indrekuga seevastu seostub Uus Testament ja Jeesus Kristus. Indrekut juhib armastus ja halastus, tema ei ela enam «käsu all». Otsesõnaliselt toetavad seda käsitust kirikuõpetaja laused, öeldud Andresele I osa 22. peatükis: «Sellepärast ära nõua ka sina oma naabrimehelt ikka aina õigust taga, vaid mõtle vahel ka armu peale. Õigus teeb sinu südame kõvaks, sinu meeled kurjaks, õigus paneb silm silma vastu, hammas hamba vastu. Mina, sinu hingekarjane, ei mõõda sulle täna õigust mõõda, vaid armu mõõda, miks ajad siis sina nii väga oma õigust taga? Nõudkem jumala armu, mis ülem on kui kõik mõistus, see olgu meie õigus.»³³

«Tõde ja õigus» algab Andrese ja Krõödaga, kes tulevad Vargamäele, lõpeb aga Indreku ja Tiinaga, kes lahkuvad (kas lõplikult?) Vargamäelt. Vaevalt et niisugune lõppki juhuslik on. Andresest ja Indrekust on eespool juba juttu olnud, nende omavaheline seos (isa-poeg) teada. Täenduslikus plaanis tuleks aga Krõödaga (esimaga!) seostada ka Tiinat, kompositsiooniliselt on nad ju n.-ö. korrespondeeruvad tähendustegurid. Jätame siiski nii Tiina kui teistegi oluliste naiste (Ramilda ja Karin kõigepealt) metafüüsilise sisu vaatluse mõne teise kirjutise ülesandeks. Peatume põgusalt vaid Milliil, tollel kirikumehel türetütrel, kellega Indrekul on tegemist I osa 37. peatükis.

Milli on linnast ja «preln» ja ütleb, et saksa keelt on väga raske rääkida, kui peab «artikleid» õigesti tarvitama (ka Ramildal on Indrekule üht-teist just saksa keele kohta ütelda!). Tammsaare mainib delikaatselt: «Siis veel Indrek ei taibanud õieti, mis loomad need artiklid on, ja sellepärast mõjus see sõna temasse imeliselt ning muutis ka preili imeliseks.»³⁴ Aga see pole loomulikult eriti tähtis. Tähtsam on, et Milli õpetab Indreku õigesti liha praadima (ütleb, et enne praadimist tuleb pann puhtaks pesta), viib poisi kuusiku alla jalutama ja palub tagatipuks endal käe alt kinni võtta. Vägisi kipub Milli meenutama Ramildat (Milli: «Teate mis: kui te panni pesete, mõtelge siis minu peale»³⁵), kellega Indrek ju ka kõõgis sööginõude taustal kokku puutub. Milli on väikest viisi kahekeelne, ja Indreku «romaan» temaga põimub — ja see on äärmiselt oluline! — tõeotsimisega: «Indrekule oleks nagu jääpank rinda

³² A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus [I], lk. 391.

³³ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus [I], lk. 232—233.

³⁴ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus [I], lk. 530.

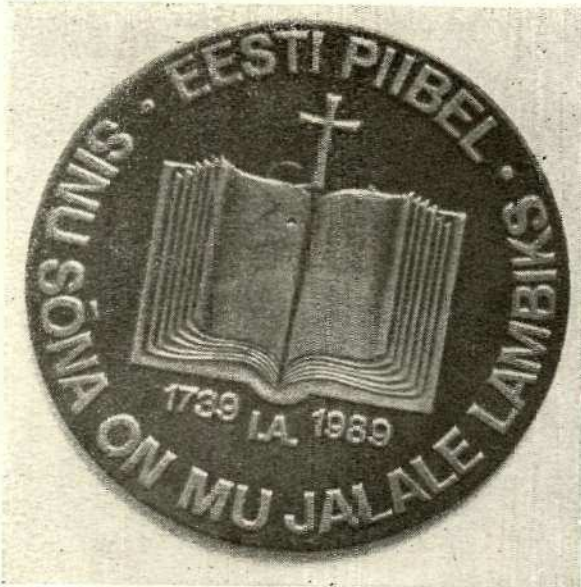
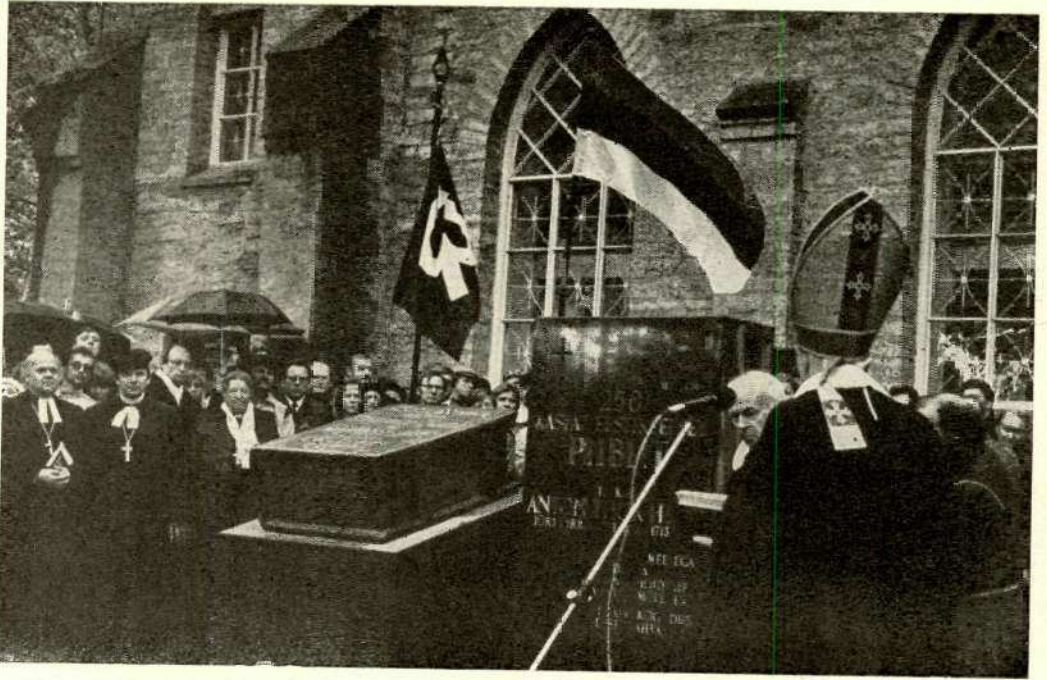
³⁵ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus [I], lk. 536.

JÜRI KIRIK (1885)

Peapiiskop Kuno Pajula jutlustamas Piibli juubelijumala-teenistusel Jüri kirikus 14. X 1989. a.

Ülal: Mälestusmärgi avamine Jüri kirikuaias 14. X 1989. a. (Skulptor Aime Jürjo, kiviraider Arvi Düna.)
All: Juubelimedal (kujundanud Uno Roosvalt).

pistetud. Süda lõi tonks, tonks, tonks ja tahtis peatuda. Kus on tõde? Kas selles, mis oli laua ääres, või selles, mis on nüüd asemel emaga juteldes? On tõde hirmsas ukstes ja linnas või juuste lõhnas ja selgeis silmis?»³⁶ Nii et esimest armumistki on Indrekule vaja selleks, et küsida: kus on tõde?

Milli abil jõuab Indrek initsiatsioonini — talle saab selgeks täiskasvanute maailmas valitsev bioloogiline polaarsus: «Ja äkki arvas ta mõistvat Liisi ja Joosepi lugu, isa ja Liisi riidu, Liisi ja Mareti arusaamatuid kõnesid ja nende imelikke näoilmeid, Mareti laulu, poiste ja tüdrukute jalgade sidumist ning kõike muud, mille üle ta niipalju pead murdnud.»³⁷ Millist alates tuleb Indreku ellu naine bioloogilise tegurina. Imelik ainult, miks Tammsaare sellele initsiatsiooni-tüdrukule andis sama nime, mis Oru Riia kassilegi (selle linnupesi sööva kassiga on Indrekul 33. peatükis kõvasti tegemist, tõe leidmiseks ohverdab poiss jõhvilinnupesa, pärast aga põletab kassi Jõessaares ära). Kas on sellel ühenimelisusel mõni peidetud tähenduski?

Ent hakkame nüüd otsi kokku tõmbama. Tuleme tagasi tõe ja õiguse probleemide juurde. Kui romaanisari tõepoolest kõigepealt räägib tõest ja õigusest, siis peaks siit leidma vastuseid küsimustele nagu: mis on tõde «Tõe ja õiguse» järgi? mis on õigus? kellel on õigus? milline on tõe ja õiguse vahekord? jne. Vastuseid leida on raske. «Tõe ja õiguse» tegelased räägivad pidevalt tõest ja õigusest. Sageli mitte lihtsalt ei räägi, vaid sõna üsna otseses mõttes filosoofeerivad neil teemadel. Igal rääkijal tundub olevat oma tõe ja oma õigus, oma arusaamine tõest ja oma arusaamine ka õigusest. Kellel neist on kõige rohkem õigus(t)? Milline on Tammsaare enda seisukoht?

«Tõe ja õigus» on esmajoones filosoofiline romaan. Ütleme veelgi enam: «Tõe ja õigus» on eesti rahvusliku filosoofia belletriseeritud kontsentraat. Ja eesti kõige rahvuslikum filosoof on Tammsaare sule all sündinud Vargamäe Andres. Toome järgnevalt ära Andrese filosoofia kvintessentsi, mis mõtestab kogu romaanisarja sündmustikku. V osa 9. peatükis räägib Andres pikalt Indrekuga ja ütleb muu hulgas: «Sa kaevad kraavi, sul on kaks labidat, aga kas sa arvad, et üks labidas küsib teiselt, usub ja usaldab ta sind, oma peremeest, või mitte? Ja ütleme, et üks labidas tõesti teiselt nõnda küsiks, kas see puudub siis sinusse, labida peremehesse? Ei ju puudu. Sina ei taha teadagi, mis labidas sinust arvab. Aga miks siis jumal peaks teada tahtma, mis inimene temast arvab, kas ta usaldab ja usub teda või mitte? Ons inimene jumala ees rohkem kui kraavi labidas? Ja milleks on labidal usk inimesesse? Inime tarvitab ju teda, mitte tema inimest. Nõnda ka jumal: tema peab inimest usaldama ja uskuma, mitte inime teda, sest inime on siinilmas tema tööriist. Ja jumal usaldab! Jumal usub inimest! Ning kui ta enam sugugi ei usu ega usalda, siis saadab ta oma ingli, et see seisaks ta selja taga, kuni kõik saab sündinud siin ajalikus elus. Jumal usub ja usaldab kõiki inimesi. Ka Pearut on ta usaldand ja on temasse uskund, usub tänase päevani, sest muidu oleks ta ammugi oma ingli läkitand tema selja taha. Miks ta Pearut usub ja usaldab, mina sellest küll oma inimesemõistusega jagu ei saa, aga ma näen, et ta usaldab. Võib-olla on jumal Vargamäel samuti seadnud, nagu sina kraavil: sul on kaks labidat, mättalabidas ja turbalabidas. Kui nüüd inime on jumala kraavilabidas, siis ehk on nõnda, et Pearu on jumalal tema kraavitöö juures mättalabidaks, mina aga turbalabidaks. Aga võib-olla et ka vastupidi — mina mättalabidas ja Pearu turbalabidas —, sest kes võib teada jumala majapidamist.»

Indrek küsib, miks siis Andres ja Pearu ei ole elanud rahus nagu

³⁶ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus [I], lk. 537.

³⁷ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus [I], lk. 539.

labidad kraavil. «Vaata, poeg, üks on inimese tööriist, teine jumala tööriist, see on kõik,» vastas isa. «Nagu jumal kõrgem inimesest, nõnda ka tema tööriist kõrgem inimese tööriistast. Ja selles oma kõrguses teiste tööriistade seas läheb inimene kõrgiks. Ta läheb uhkeks oma töö ja õiguse peale ja sellest tulebki siis vänklemine. Inimene vänkleb ja unustab, et ta on ikkagi ainult tööriist siin ajalikus ilmas, ning ta hakkab oma õigusega tülitama jumalat — oma tööriista-õigusega. Nõnda on kõrgi inimesega. Ja ma ei saa veel tänapäevani muidu, kui pean aina oma töö ja õiguse peale mõtlema, kui tuleb Pearu meelde, nii nõrk ja kõlbmatu olen ma jumala tööriistade seas. Mõtlen oma pikki aastaid ja kõike, mis ma teind ning näind, ja usun, et kui ma algaks oma elu Vargamäel uuesti, siis hakkaks just vanast otsast peale — hakkaks oma inimese õigusest peale. Niisuke jumala tööriist olen mina.»³⁸

Niisiis — inimene kui Jumala tööriist siin ajalikus ilmas (loomulikult on siis olemas ka seal-ilm, Andrese jaoks on inimene igatahes igavene!), kui kraavilabidas, kellel on oma õigus. Inimese ja Jumala vahekorda määratleb Andres sõnadega «usk» ja «usaldus», «uskuma» ja «usaldama». Seega on tegemist tuntava lepingulise varjundiga (nagu ka Piiblis). Nõnda on «Tõde ja õigus» teos inimese ja Jumala vahekorra, romaan inimese olukorrast tööriistana Jumala käes.

Käesolev kirjutis on vaid esimene, n.-õ. propedeutiline järk «Tõe ja õiguse» interpreteerimisel. Juttu oli valdavalt süžeelistest pidepunktidest. Järgmise sammuna peaks natukene lähemalt vaatlema romaanis sisalduvat «tõe ja õiguse» kontseptsiooni. Tundub, et Tammsaare kommenteerib oma romaanisarjaga eelkõige apostel Pauluse kirja Rooma rahvale, nn. Rooma raamatut. Loomulik on ka «Põrgupõhja uue Vanapagana» sidumine «Tõe ja õigusega», selle 1939. aastal ilmunud teose tõlgendamine romaanisarja VI osana. Aga kõigepealt — Tammsaare ja apostel Paulus.

³⁸ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus V, lk. 119—121.